

ISSN 1817-2253

Вісник Донецького національного університету

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ
*Заснований
у 1997 році*

Серія Б
**гуманітарні
науки**

1 / 2009

ВІСНИК ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ Б ГУМАНІТАРНІ НАУКИ №1/2009

Підписано до друку 23.06.2009р. Формат 60х84/16, Папір типографський.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 13.31. Тираж 300 прим. Замовл. №220310/95

Центр інформаційних комп'ютерних технологій
Донецького національного університету
83001 м.Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво про держреєстрацію:
серія ДК №1854 від 24.06.2004 р.

15. ЗУ України, 1925. – №66. – С.371. – С.774; 1926. – №31. – Ст.248. – С.512; №46. – Ст.301. – С.798-799; №59. – Ст.387. – С.1017; №60. – Ст.396. – С.1047, 1048; №61. – Ст.399. – С.1057-1058; №64. – Ст.425. – С.1103.
16. ДАДО, ф.1, оп.1, спр.1903, арк.1.
17. Комуністична партія України в резолюціях... – К., 1958. – Т.2. – С.502, 503.
18. ЗУ України, 1930. – №14. – Ст.141. – С.449-453; №23. – Ст.225. – С.687-714.
19. Там само.. – №14. – Ст.141. – С.449-453.
20. Нові адміністративні райони УРСР. Статистичний довідник. – Харків: Господарство України, 1930. – С.5.
21. ЗУ України, 1932. – №5. – Ст.28. – С.41-43.
22. Там само, 1935. – №13. – Ст.58. – С.3, 4; 1936. – №26. – Ст.241. – С.625; 1937. – №12. – Ст.275. – С.724.

Надійшла до редакції 30.04.2009 р.

УДК 902 (4-11) «6373/75»

МЕТОДИКА КУЛЬТУРНО-ТАКСОНОМІЧНОГО ГРУПУВАННЯ ПАМ'ЯТОК БАБИНСЬКОГО ТИПУ

Р.О. Литвиненко

Постанова питання. Попри суттєві досягнення вітчизняних і зарубіжних археологів у справі дослідження палеометалевих культур південної половини Східної Європи та суміжних регіонів, не можна сказати, що наразі відсутні спірні питання навіть на рівні культурної таксономії та інтерпретації тих чи інших масивів пам'яток. Зокрема подібна проблемна ситуація існує у справі виділення та оцінки порівняно «молодих» (у сенсі історіографічного віку) археологічних угруповань перехідної доби від середньої до пізньої бронзи. До них належать і такі, що їх останнім часом пропонується розглядати в рамках блоку посткатакомбних культурних утворень [1]. Без усякого сумніву найбільш масштабним за своїм ареалом і кількістю пам'яток наразі виступає масив пам'яток, відомий у науковій літературі під дефініціями *бабинська культура*, або *культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки – КБК*. Увійшовши до реєстру бронзового віку півдня Східної Європи на рубежі 1950-60-х рр. [2], через два десятиріччя бабинська культура вже не виступала гомогенною, оскільки в її складі виділялося декілька локальних варіантів [3], а ще через 15-20 років це утворення почало сприйматися в якості культурно-історичної спільноти чи області [4]. Оскільки проблема культурно-таксономічного статусу археологічного феномену Бабине та його складових структур і досі залишається нерозв'язаною, виступаючи предметом принципових дискусій, є сенс звернутися до визначення методичного арсеналу дослідження, використання якого змогло б вивести дискусію спочатку на рівень спільної мови, а надалі дозволило б знайти порозуміння й в оцінці джерел.

Історіографія (критичний аналіз досвіду попередників). Яким же чином у межах бабинської культурної області дослідниками виділялися локально-територіальні одиниці? Власне кажучи, донедавна виділення таких одиниць пропонувалося лише С.С. Березанською, яка вперше й поставила питання щодо теренової неоднорідності культури, виокремивши в ній декілька локальних варіантів: 3 (південно-західний, нижньодніпровський, північно-східний) [5] або 4 (Південно-Західний, Нижньодніпровський, Північно-Східний, Нижньодонський) [6] (для України – південно-західний, нижньодніпровський, середньодніпровський, східний) [7]. Оскільки ж інших пропозицій щодо локального поділу бабинської культури (КБК) не з'явилося, наукове товариство взяло на озброєння останній із запропонованих варіантів, хоча, відверто кажучи, користувалося ним доволі рідко.

Отже, які аргументи наводилися на користь виділення локальних угруповань Бабине (КБК) і як саме вони виділялись? Обґрунтовуючи свою позицію, С.С. Березанська зазначала: «Пам'ятки КБК різних регіонів є не зовсім аналогічними і різняться між собою за типом поселень, поховальним обрядом, кераміці та іншим інвентарем. Ці відмінності дозволяють виділити декілька локальних груп, або варіантів» (переклад мій –

Р.Л.) [8]¹. Цим аргументація й обмежилась. Сама методика і процедура виділення локальних варіантів залишилися невідомими. Тому читачеві доводиться лише здогадуватися в який спосіб було виокремлено чотири регіональних групи пам'яток і як саме визначались їхні ареали. Адже майже у всіх випадках кордони локальних варіантів окреслено доволі конкретно й, на подив, чітко [9].

Попри загальне прийняття науковим товариством поділу бабинської культури на локальні варіанти, окремими авторами було висловлено незгоду з такою пропозицією [10]. Причому один з опонентів, Є.М. Савва, на відміну від свого наукового візаві, навів розлогу аргументацію своєї позиції, завдяки якій остання за всіма формальними ознаками виглядала набагато переважніше і переконливіше [11]. Ця аргументація заслуговує на увагу, оскільки в ній наведено методику порівняльного аналізу запропонованих С.С. Березанською територіальних груп Бабіне. Як і в нашому випадку, Є.М. Савва розпочав розбір позиції С.С. Березанської з критичних зауважень щодо наведеного нею визначення дефініції «локальний варіант». Попри те, що ця критика була акцентована на дещо інших аспектах, дослідник зауважив на методичних хибах запропонованого С.С. Березанською поділу КБК (бабинської) на регіональні групи на підставі відмінностей між ними, оскільки залишилося «зовсім неясним, які це ознаки-відмінності та за яким принципом здійснювався їхній відбір при виділенні локальних варіантів», а також «залишається зовсім неясною кількісна характеристика ознак, що об'єднують або розрізняють ці групи пам'яток» (переклад мій – *Р.Л.*) [12]. Саме з цієї причини для перевірки реальності існування локальної специфіки в КБК Є.М. Савва запропонував порівняльний аналіз пам'яток різних регіонів Надчорномор'я, а також Нижньої Донщини й Прикубання, що залишилися поза увагою С.С. Березанської. Зіставлення регіональних груп КБК здійснювалося Є.М. Саввою за наступною процедурою. Дослідник розподілив доступний археологічний матеріал «за категоріями: поселення й житлово-господарські комплекси, поховальний обряд, кераміка та інший інвентар». Далі він наголосив, що «критерієм для визначення місця й ролі тієї чи іншої ознаки при виділенні локальних груп пам'яток слугували не ізольовані, окремі або абстрактні («духовна культура») ознаки, а низка ознак, що складають єдиний комплекс» (переклади мої – *Р.Л.*) [13]. Надалі Є.М. Савва зосередився власне на порівняльному аналізі, зіставивши поховання різних регіонів за наступними критеріями: курганне будівництво, планіграфія впускних поховань, поховальна споруда, поза та орієнтація небіжчика, кераміка та деякий інвентар (пряжки, кременеві вироби, дерев'яні чаші, астрагали, кістки тварин). Результатом проведеного аналізу стала констатація «певної гомогенності КБК усього ареалу, і особливо степової зони». Визнані ж «очевидні відмінності пам'яток КБК лісостепової та степової зон» дослідник пояснив географічним чинником. Кінцева теза складалася з висновку, відповідно з яким «вся структура КБК характеризується одноманітним набором типів та їхніх ознак», що є притаманними всьому ареалу КБК. «Розбіжності, що фіксуються, мають другорядний характер і пояснюються не локальними особливостями та різним генетичним підґрунтям, а явищами хронологічного порядку» (переклад мій – *Р.Л.*) [14]. Формально все виглядає логічно, ґрунтовно й переконливо, але лише для того читача, який сам не провадив подібного зіставлення, а відтак належно не володіє матеріалом².

¹ До речі, С.С. Березанська, що загалом є характерним для її праць і позитивно вирізняє їх серед інших, навела визначення поняття «локальний варіант археологічної культури», під яким авторка розуміє «групу пам'яток, що є одночасними решті, схожими з ними за основними ознаками матеріальної та духовної культури, однак в силу своєрідності географічних умов, різного підґрунтя, на якому вони склалися, або сильного впливу сусідніх культур, набули ряд своєрідних рис, що не є властивими решті пам'яток» (переклад мій – *Р.Л.*) [8]. Визначення, на наш погляд, є невдалим, оскільки в ньому зроблено акцент не стільки на відмінностях, що виокремлюють локальний варіант, скільки на спільному знаменнику, який об'єднує варіанти в єдину культуру. Та й порівняння локальних груп пам'яток за «ознаками духовної культури» навряд чи є предметом археологічного дослідження і взагалі йому підсилим.

² Як буде показано нижче, застосувавши принципово схожу, однак досконалішу методику дослідження, ми одержали протилежні наведеним Є.М. Саввою результати. Пояснення цьому, на наш погляд, полягає в наступному. По-перше, суттєво кількісно і якісно відмінні задіяні джерельні бази: наша в три-п'ять разів більша і репрезентує не менше 95% відомих на сьогодні даних по кожному регіону ба-

Нещодавно побачила світ монографія Й. Пислару, в якій опубліковано матеріали захищеної 2002 р. його другої дисертації (Ph. D.), присвяченої культурі Делакеу-Бабине [15]. Дослідник охопив пам'ятки майже всієї бабинської області (окрім найсхідних районів Доно-Волзького межиріччя й лівобережжя Нижньої Донщини), втім врахував їх у 5,5 разів менше нашого. В цьому ареалі Й. Пислару виділено 7 регіональних груп пам'яток: лісостепова Середнього Дону, лісостепова Середньої Наддніпрянщини, лісостепова Сіверського Дінця, степова Нижнього Дону та Криму, степова Нижньої Наддніпрянщини, степова Північно-Західного Причорномор'я та Дунай-Дністровського межиріччя, Прикарпаття й Волині [16]. При цьому автором не запропоновано ніякого археологічного обґрунтування виділених локальних груп. Вони є сконструйованими за суто географічним принципом (фізико-географічне районування у сполученні з басейнами великих річок). Що стосується таксономічної оцінки виділених груп, то вони розуміються Й. Пислару в якості локальних варіантів культури. Щоправда дослідник демонструє певну непослідовність чи неоднозначність своїх висновків, оскільки веде мову одночасно як про «локальні варіанти однієї культури», так і про «споріднені культури однієї культурно-історичної спільноти» Делакеу-Бабине [17].

Вищенаведене засвідчує, що в ключових питаннях, пов'язаних з культурно-таксономічною оцінкою археологічного феномену Бабине, на сьогодні немає взаємопорозуміння між науковцями. Причиною цьому є відсутність загальної методики опрацювання археологічних джерел і здійснення порівняльного аналізу, спрямованого на оцінку рівня гомогенності/гетерогенності пам'яток різних регіонів, а у випадку виявлення між ними розбіжностей та регіональної специфіки – визначення ареалів цих локальних угруповань. Така робота була проведена нами [18], відтак стислі її результати пропонуємо до уваги.

Базові поняття й терміни. З огляду на існуючі між науковцями розбіжності на рівні окремих теоретичних питань і навіть термінології, для розуміння авторської позиції у подальшому викладі матеріалу, особливо в ході узагальнень та інтерпретації отриманих даних, варто навести визначення базових археологічних понять і термінів, яких дотримується автор. Визначення цих понять є необхідним також для адекватного сприйняття засад авторської методики дослідження.

Ознака – характеристика або якість системи, що не підлягає логічному скороченню, має два або більше станів (наявність/відсутність) і яка діє як незалежна перемінна [19].

Тип – стійке сполучення ознак, відмінне від інших стійких сполучень ознак [20].

Діагностичний або керівний тип – тип, за допомогою якого археологічна культура може бути впізнаною та відрізненою від інших [21].

Комплекс – сполучення речей, територіально зосереджених на обмеженій ділянці і, як можна вважати, функціонально взаємопов'язаних, в основі якого знаходиться або припустимо знаходилась певна споруда чи деяка життєва ситуація, подія або про-

бинської області, тоді як Є.М. Савва володів повноцінним корпусом джерел лише по Дністровсько-Прутському межиріччю. По інших регіонах він використовував вибірки, створені на обмежених матеріалах публікацій, або оперував неперевіреними статистичними даними, наведеними іншими авторами (в окремих випадках ці дані є далекими від об'єктивних), що не може адекватно відбивати локальної ситуації. По-друге, дослідник здійснював зіставлення регіональних груп не за усіма критеріями, як це передбачає подібна методика, а лише за вибірковими, причому кількісно обмеженими (10 ознак), логіка відбору яких залишилася невідомою. По-третє, далеко не завжди наводилася статистична значущість тих чи інших ознак, а лише констатовувалась їхня присутність в порівнюваних регіональних групах (тут Є.М. Савва демонструє підхід, за який критикував С.С. Березанську). По-четверте, порівняння провадилося не між усіма локальними групами, а вибірково – лише між деякими парами, причому нерідко – сусідніми регіонами. По-п'яте, виявлені регіональні відмінності, скажімо на рівні поховальних споруд, штучно нівелювалися дослідником і подавалися як незначущі або несуттєві. Наостанок відзначимо, що порівняння бабинських регіональних груп на рівні поселень і житлово-господарських споруд, як це авансувалося, Є.М. Савва так і не провадив. Та й не міг провести, адже рівень дослідженості поселень просто не дозволяє цього зробити. Таким чином, не помітивши суттєвих відмінностей між територіальними групами, дослідник, навпаки, перебільшив гомогенність всього культурного утворення, зробивши висновок про високий ступінь єдності пам'яток у всьому бабинському ареалі.

цес [22]; або група артефактів та інших об'єктів, які знайдені в обмеженому локусі і складають єдине функціональне ціле, що визначається не лише сумою артефактів, а й характером взаємозв'язків між окремими його компонентами [23].

За своєю природою, тобто характером утворення, комплекси розподіляються на *замкнені (закриті)* й *незамкнені (відкриті)*. Принципово важливе значення мають замкнені комплекси, оскільки саме вони виступають основою для виділення археологічних культур. Оскільки на практиці нерідко спостерігається «довільне» тлумачення або використання цих понять, варто навести їх визначення.

Замкнений комплекс – сукупність артефактів, пов'язаних спільним знаходженням і обставинами, які непорушно засвідчують спільну участь цих артефактів у події, яка призвела до їхнього відкладення; ця співучасть і одночасність відкладення повинні бути гарантовані обставинами залягання та умовами виявлення [24]; або комплекс, що розглядається як результат однієї дії, однієї події, одного моменту [25].

Напівзамкнений комплекс (напівзакритий, напіввідкритий) – сукупність артефактів, пов'язаних сумісним знаходженням і обставинами, які непорушно засвідчують участь цих артефактів в одному й тому ж процесі життєдіяльності будь-якого конкретного підрозділу суспільства, що призвів до їх відкладення, в тому випадку, якщо тривалість його відкладення перевищує інтервали інших датувань [26].

Відкритим комплексом називають такий, що не є ізольованим і для якого одночасність предметів, що в нього потрапили, є проблематичною [27]; або такий, що розглядається як результат низки дій, низки подій, низки моментів [28].

Справжня або замкнена асоціація – комплекс абстракт, сконструйований дослідником на підставі спостережень за реальними зв'язками в археологічному матеріалі, переважно в замкнених комплексах [29].

Ансамбль – підсистеми комплексу пам'яток, згруповані у взаємопов'язані підрозділи за функціональним принципом (наприклад, ансамбль могильника, ансамбль поселення) [30].

Культурний комплекс (фокус) – система, що складається зі значної кількості суттєвих типів, які пов'язані сильною сполучуваністю і які належать принаймні кільком з найважливіших фракцій археологічного матеріалу (бажано таких, що характеризують декілька найважливіших аспектів соціокультурного життя: виробництво, побут, культ тощо). Лежить в основі виділення АК [31].

Культурний тип – гіпотетичний клас, що має (може) переглядатися, корегуватися й розширюватися час від часу в міру нагромадження фактів; це категорія, яка знаходиться в процесі дослідження й формулювання і не є остаточно фіксованою [32].

Археологічна культура (АК) – упорядкована сукупність стійко (регулярно) взаємопов'язаних у замкнених археологічних комплексах типів явищ матеріального світу, тобто типів речей та споруд і типів співвідношень між ними [33].

Локальний варіант АК – частина АК, що відрізняється від інших її частин (варіантів) як за типологічними ознаками, так і за ареалом; причому ареали синхронних локальних варіантів не дають взаємних перехрещень (нашарувань) [34].

Культурне коло – група АК, пов'язаних ізоморфністю структури, типологічними рядами й схожістю низки типів до такої міри, що це дозволяє припускати спорідненість цих культур (зв'язок за походженням або спільність походження, або наявність у них спільного внеску) [35]; або сума генетично пов'язаних АК, що характеризуються одними й тими само сімействами типів [36]. Синонімічними або близькими термінами виступають *коло культур* (англ. Cultural circle) або *культурна область*.

Вищенаведені поняття й терміни безпосередньо задіяні в обґрунтуванні методики культурно-таксономічного групування масиву пам'яток бабинського типу, що займають ареал степу–лісостепу від Нижньої Волги на сході до Пруту й пониззя Дунаю на заході.

Методика культурно-таксономічного групування. Спираючись на базові поняття, стисло викладемо методику виявлення в межах культурної області Бабіне локальних угруповань та їхньої оцінки, тобто методику виділення археологічних культур, а також структур суб- і надкультурного рівнів горизонтальної ієрархії. У цій процедурі, від якої напряду залежить коректність і об'єктивність оцінки як окремих регіональних груп, так і всієї сукупності

бабинських пам'яток, ми дотримувалися методичних установок, обґрунтованих Л.С. Клейном, і застосовували при цьому такі принципи систематизації масового археологічного матеріалу, як *розбивка множинності* (виділення комірок) та *об'єднання* (групування) [37]. Звернемо увагу на те, що для проведення цього дослідження в якості базового джерела було обрано поховальні пам'ятки (підкреслено мною – Р.Л.). Такий вибір зумовлений наступними об'єктивними обставинами: а) набагато кращим загальним рівнем і значно більшою повнотою дослідженості могильників у порівнянні з поселеннями (серед останніх жодного розкопаного повною площею, тобто жодного повноцінного ансамблю); б) визначеною попереднім фактором можливістю здійснення завершеного структурного аналізу джерел; в) багатократним кількісним переважанням поховальних пам'яток над поселенськими, що забезпечує успішне використання різноманітних методик обробки масового матеріалу й дослідницьких процедур з ним (статистичних, картографічних тощо) з високим рівнем надійності отриманих результатів; г) хронологічною диференційованістю поховальних пам'яток на відміну від поселень; д) культурно-діагностичною диференційованістю.

Практична реалізація методики зводилась до наступних послідовних операцій-етапів: 1) розбивка всієї наявної маси археологічних джерел (поховальних пам'яток) на структурні елементи-комірки (до рівня *типів*, а за необхідності – *ознак*); 2) виявлення шляхом кореляції типів у замкнених комплексах (похованнях) стійких, або т.зв. *справжніх асоціацій*; 3) виявлення *діагностичних типів* через зіставлення справжніх асоціацій, тобто таких типів, що характеризують лише одну асоціацію і не притаманні іншим; 4) виявлення через процедури кореляції замкнених комплексів (поховань) у складі напівзамкнених комплексів (курганів) стійких *ансамблів комплексів* або *типів комплексів* (ансамбль/тип курганного некрополя); 5) виявлення ареалів *діагностичних типів*, *замкнених комплексів* (або *справжніх асоціацій*) та *ансамблів комплексів* методом їх окремішнього картографування; 6) виявлення культурних ареалів (ареалів *культурних комплексів*) шляхом зіставлення ареалів діагностичних типів, замкнених комплексів та ансамблів комплексів: культурний ареал окреслюється зоною збігу кількох вихідних ареалів (чим більше нашарувань – тим об'єктивніше реальність культурного ареалу); 7) визначення ступеню близькості культурних комплексів (локальних груп) за допомогою формалізовано-статистичних методів; 8) визначення хронологічного співвідношення між локальними групами; 9) інтерпретація отриманих результатів: оцінка таксономічного рангу виявлених археологічних структур (культурних комплексів).

Розтлумачимо, яким чином перелічені процедури застосовувались при дослідженні конкретного масиву джерел, себто як виділялись культури та локальні варіанти Бабіне.

Перший етап роботи полягав у розподілі первинних археологічних комплексів (поховань) на структурні елементи: тип могильної камери (ями, підбої, дерев'яні рами, колоди, кам'яні скрині); тип перекриття (дерев'яне, кам'яне, комбіноване); положення небіжчика (скорчено, випростано, орієнтація, позиція рук); інвентар/супровід (посуд, зброя, знаряддя праці, деталі одягу, прикраси, м'ясна їжа, шкура тощо); в деяких випадках типи розбивались до рівня ознак: ями – прямокутні, овальні, з заплічками, широкі або вузькі; дерев'яне перекриття – поперечне або поздовжнє; скорченість небіжчика – сильна, середня, слабка; орієнтація небіжчика – 16 векторів; позиція рук – 6 варіантів; м'ясна їжа – грудинка, хребет, куприк, лопатка, кінцівки тощо.

Другий етап складався з виявлення через кореляцію типів/ознак стійких асоціацій: наприклад, «гачково-планкова пряжка – західна орієнтація небіжчика» чи «пряжка типу 3о – позиція рук W», або складніших – «прямокутна яма/дерев'яна рама – західна орієнтація небіжчика – лівий бік – позиція рук L – чоловіча стать – кістяна пряжка типу 1 – сагайдак зі стрілами – шкура тварини», або «овальна яма/підбій – східна/південна орієнтація небіжчика – лівий бік – позиція рук W – чоловіча стать – пряжка типу 3о – м'ясо грудинки/куприка», або «прямокутна яма/дерев'яна рама – східна орієнтація небіжчика – правий бік – жіноча стать – намисто», або «колода – східна орієнтація небіжчика – позиція рук W – пряжка типів 2/3о».

Третій етап полягав у виявленні методом кореляції таких діагностичних типів/ознак, які характеризують лише/переважно певні асоціації. Такими, з одного боку, виступили прямокутні ями та дерев'яні рами, західний вектор орієнтації небіжчика, сагайда-

ки, «виробничі» набори стрілоробів, паскові гачково-планкові та кільцеві пряжки, точильні бруски, намиста з фаянсових, кістяних та бронзових елементів, шкури тварин тощо; з другого боку, діагностичними типами є підбійні могили, колоди, східний та південний вектори орієнтації небіжчика, м'ясна їжа у формі грудинки або куприка тощо.

Четвертий етап означився виявленням стійких ансамблів/типів курганних некрополів. З одного боку, це могильники з активним, масштабним курганним будівництвом і складною архітектурою (різноманітні довгі могили, кам'яні і дерев'яні споруди), низьким коефіцієнтом насиченості курганів однокультурними похованнями, локалізацією впускних поховань у північній половині насипу, виразними ознаками жертовно-тризнових ритуалів; з іншого боку, цвинтарі визначались низьким показником курганного будівництва, високою насиченістю курганів однокультурними похованнями, локалізацією впускних поховань у південній половині насипу, радіальним чи лінійним їх розташуванням.

П'ятий етап: завдяки методу картографії було виявлено ареали тих чи інших діагностичних ознак і типів (різновидів могильних споруд, поховального реманенту і супроводу), комплексів типів (замкнених комплексів поховань) та ансамблів комплексів (скажімо, довгі могили, колективні цвинтарі тощо).

Шостий етап був спрямований на виявлення культурних ареалів, виходячи з наведеного нами визначення археологічної культури, як сукупності стійко взаємопов'язаних у замкнених комплексах типів явищ матеріального світу і типів співвідношень між ними. Зіставлення ареалів діагностичних ознак/типів, замкнених комплексів та ансамблів комплексів продемонструвало, що деякі з них повністю збігаються, деякі – лише частково накладаються, а інші – майже абсолютно відмінні. Скажімо, ареали типів, що складають стійкі асоціації, наприклад, «прямокутна яма/дерев'яна рама – гачково-планкова пряжка – пряжка типу 1 – сагайдак – випростувач древків стріл – шкура тварини» або «підбій – східна/південна орієнтація небіжчика – пряжка типу 3о» показали чи не абсолютний збіг. Аналогічна картина отримана при зіставленні ареалів певних діагностичних типів або замкнених комплексів з ансамблями комплексів. Зокрема, ареал колективних цвинтарів, влаштованих із впускних могил у південних полах древніх курганів, абсолютно збігся із зоною розповсюдження поховань у підбоях та овальних ямах, зі східною-південною орієнтацією небіжчиків та у супроводі пряжок типу 3о. Або поширеність довгих могил відповідає ареалу поховань у прямокутних ямах/дерев'яних рамах, переважно з західною орієнтацією небіжчиків, що супроводжувалися різноманітним інвентарем (кільцями-пряжками типів 1 і 1а, зброєю, «виробничими наборами», шкурами тварин тощо). Натомість, наприклад, ареал гачково-планкових пряжок є абсолютно відмінним від ареалу підбоїв, м'ясної їжі у формі грудинки/куприк – від дерев'яних рам, шкур тварин – від трун-колод і таке інше. Подібних зіставлень ареалів ознак/типів/комплексів типів/асоціацій було здійснено декілька десятків. Вони наочно продемонстрували кореляційні тенденції, виявлені на 2-4 етапах дослідження, і водночас дозволили чітко визначити певні культурні ареали, які окреслюються зоною збігу кількох вихідних ареалів. Найбільш переконливо вимальовується два таких ареали, кожен з яких проявився через нашарування зон розповсюдження діагностичних культурних ознак. Один з них займає область переважно між Дніпром і Доном, а другий – між Дніпром і Прутом. Крім того, в межах останнього намітилися три локальні групи, кожна з яких вирізнялася на тлі спільних характеристик окремими особливостями. Найбільш виразними, знаковими серед них можна назвати такі: для першої (переважно степова зона між Дніпром і Дністром) – колективні цвинтарі, підбійно-катакомбні конструкції могил, виразний південний вектор орієнтацій небіжчиків; для другої (лісостеп між Дніпром і Південним Бугом) – кургани з ровиками, низька насиченість курганів похованнями, труни-колоди, переважна безкерамічність поховань; для третьої (Дністровсько-Прутський регіон) – прямокутні ями з заплічками, виразний Пн-Сх вектор орієнтацій, жолобчасті пряжки типів 2 і 3. Втім, цими ознаками не вичерпується своєрідність окреслених локальних груп, що буде продемонстровано у відповідних розділах.

Сьомий етап полягав у визначенні ступеню близькості виділених культурних груп (культурних ареалів), що здійснювалося через численні порівняльно-статистичні процедури. Особлива увага приділялась зіставленню виділених культурних груп за тими ознаками й характеристиками, що є для них спільними, хоча й представленими не рівнозначно. Від-

так, скажімо, формальний факт присутності в порівнюваних групах Бабине поховань з практично всіма можливими векторами орієнтацій небіжчика не можна сприймати за свідчення близькості цих груп, оскільки в одній з них певні напрямки представлені масово і тому виступають для неї провідними, а для іншої вони само є винятковими за умов переважання інших орієнтацій. Або наявність в матеріальному комплексі окремих бабинських груп, що зіставляються, однакових типів пряжок також не є підставою для їхнього ототожнення чи об'єднання, адже в одному випадку певні типи виступають переважаючими, а в іншому – винятковими. Безумовно, у порівняльному аналізі перевага віддавалась зіставленню за масовими характеристиками, однак при цьому не ігнорувались статистично не-презентабельні ознаки, оскільки нерідко саме вони представляють собою діагностичні/керівні типи. Наприклад, дерев'яні рами, сагайдаки, набори стріларобів, гачково-планкові пряжки, бруски з проточинами, деякі типи прикрас (бронзові гривни, окуляроподібні підвіски, бляшані та спіральні пронизки, моніста з ріжкового/бородавчастого намиста та іклів), шкури тварин тощо, попри присутність їх лише у незначній частині поховань (від 1 до 25%), виступають надійними маркерами виключно Дніпро-Донської бабинської групи. Водночас рідкісні випадки забутовки могили камінням, дерев'яні настили-ноші, труни-колоди, ворожилльні прутики, м'ясо у формі грудинки чи куприка, навпаки, діагностують лише Дніпро-Прутський масив бабинських пам'яток. Статистичні процедури черговий раз підтвердили виразну відмінність двох базових груп (Дніпро-Донської та Дніпро-Прутської) і значно меншу розбіжність між трьома локальними підрозділами останньої.

Восьмий етап включав визначення відносної хронології бабинських регіональних груп за допомогою порівняльно-стратиграфічних і порівняльно-типологічних зіставлень. Він виявив виразний хронологічний пріоритет Дніпро-Донської групи перед Дніпро-Прутською і лише часткове їхнє співіснування.

Дев'ятий етап полягав у тлумаченні отриманих результатів, а саме культурно-таксономічній оцінці виявлених локальних (локально-хронологічних) груп Бабине, що й продемонстровано у стислому вигляді нижче.

Інтерпретація результатів. Після здійснення щойно викладених дослідницьких процедур, конкретику яких буде додатково продемонстровано згодом, сукупність пам'яток типу Бабине III постала перед автором у вигляді *трирангової структури* таксономічного групування (двох таксонів недостатньо для характеристики розмаїтості угруповань, а чотирьох – занадто): *локальний варіант – культура – культурне коло*. Перш за все, виокремились два крупних територіальних масиви пам'яток, умовним кордоном між якими виступає Дніпро. Східний з них, що між Дніпром і Доном, характеризується виразною гомогенністю і одноманітністю, хоча й проявляє певну просторово-хронологічну динаміку. Західний же, між Дніпром і Прутом, поряд з комплексом об'єднуючих ознак, які виступають загальним знаменником для цього масиву, демонструє наочну локальну варіативність, окреслюючи в своїх межах щонайменше три групи пам'яток – степову Дніпро-Дністровську, лісо-степову Дніпро-Бузьку і Дністровсько-Прутську. Однак відмінності між цими локальними групами є значно меншими, ніж розбіжності між двома основними масивами бабинських пам'яток по лівий та правий бік від Дніпра. Тобто за ступенем схожості/відмінності Дніпро-Донський масив пам'яток не може бути поставлений в один ряд, або на одну таксономічну сходинку, з трьома локальними групами Дніпро-Дністровського масиву, а, відтак, вони разом не можуть розглядатися, скажімо, в якості чотирьох локальних варіантів однієї бабинської культури. Оскільки ж локальні групи Дніпро-Прутського масиву пам'яток, з одного боку, а самі Дніпро-Донський і Дніпро-Прутський масиви – з іншого, мають бути розведені по двох різних таксономічних рівнях, виникає необхідність введення третього, найвищого таксономічного рангу групування, який би об'єднував обидва базові масиви бабинських старожитностей – Дніпро-Донський та Дніпро-Прутський. В якості такого й пропонується ввести поняття *культурного кола Бабине*. Ми свідомо утримались від застосування стосовно вищого рівня групування впровадженої ще радянською історіографією та широко вживаної до сьогодні (за інерцією) дефініції *культурно-історична спільнота* (КІС), оскільки остання є поняттям не стільки археологічним, скільки історичним або культурологічним [38]. Оперуючи ж майже виключно археологічним матеріалом, ми, на відміну від представників позити-

вістського напрямку, не можемо сказати напевно, чи відповідає та або інша сукупність пам'яток певній соціально-історичній спільноті минулого і якій саме. До того ж метою нашого дослідження не є відтворення праісторії, бо це вимагає використання потужного комплексу різноманітних джерел. Воно передбачає лише вихід на рівень такої реконструкції з можливою попередньою розвідкою по окремих напрямках, що є більш «доступними» поглядів дослідника викопної матеріальної культури.

Висновки. Таким чином, у складі *культурного кола Бабине* вимальовується щонайменше дві археологічні культури, поійменовані за територіально-географічним принципом¹: Дніпро-Донська і Дніпро-Прутська. *Дніпро-Донська бабинська культура* (ДДБК) видається доволі цілісною. *Дніпро-Прутська бабинська культура* (ДПБК), навпаки, є неоднорідною, і в її межах виділяються три локальні варіанти, що й утворюють нижчий рівень культурної таксономії: Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-Прутський. При цьому припускається, що з подальшими дослідженнями таксономічний ранг цих локальних угруповань може бути уточненим або зміненим, і вони, або деякі з них, цілком можуть перетворитися в окремі археологічні культури. Для гомогенної ДДБК перспектива «розпаду» є менш вірогідною, хоча певна локальна або локально-хронологічна специфіка в ній також має місце.

Окрім названих структурних одиниць, у межах культурної області Бабине виділяється декілька периферійних культурних груп, визначити характер і статус яких наразі не видається можливим у зв'язку з недостатньою їх дослідженістю [40].

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена изложению и аргументации методики культурно-таксономического группирования массива памятников бабинского типа, а именно выделению (выявлению) локальных вариантов, культур и оценке надкультурного уровня этого археологического явления.

Ключевые слова: культурный круг Бабино, Днепр-Донская и Днепр-Прутская бабинская культура, средний бронзовый век, культурогенез, погребальные памятники, таксономия.

SUMMARY

Article is devoted to a statement and the argument of a methods of cultural-taxonomic grouping of a Babine type monuments, namely to revealing of local variants, cultures and an estimation of over-cultural level of this archaeological phenomenon.

Key words: Babine Cultural Circle, Dnieper-Don and Dnieper-Prut Babine cultures, Middle Age, Cultural genesis, Burial places, taxonomy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мимоход Р.А. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 70-74.
2. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41; Она же. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – 1962. – Вып. 4. – С. 6-15.
3. Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 4.

¹ Обираючи назви для структурних одиниць культурного кола Бабине, за відсутністю наразі придатних епонімів (з часом такі можуть з'явитися й замінити запропоновані нами громіздкі назви), ми вирішили використати досвід іменування трьох культур абашевської КІС за географічним принципом (доно-волзька, середньоволзька та уральська), що набув свого оформлення в докторській дисертації А.Д. Пряхіна [39] і показав свою цілковиту життєздатність. Для найменування бабинських культур та локальних варіантів було вирішено застосувати виключно гідроніми, чому сприяла просторова локалізація структурних підрозділів Бабине.

4. Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики – восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): В 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч.1. – С.61; Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – 144 с.; Берестнев С.И. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 169-172; Он же. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – С. 55-60.
5. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С.25-26.
6. Березанская С.С. Березанская С.С. Основные результаты ...;
7. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 7-35.
8. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – С. 7.
9. Там само. – С. 7-8, 14, 23, 29.
10. Савва Е.Н. К вопросу о локальных вариантах в культуре многоваликовой керамики // Проблемы археологии Степной Евразии: тез. докл. конф. – Кемерово, 1987. – С. 80-82; Он же. Некоторые аспекты генезиса, периодизации и хронологии культуры многоваликовой керамики // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 32-34; Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 41; Она же. Нижнедонские памятники культур многоваликовой керамики (КМК) в системе древностей Юго-Восточной Европы // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 39; Она же. *Шарафутдинова Э.С.* Тенденции развития посуды в культуре многоваликовой керамики (по материалам погребений) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1995. – С. 125.
11. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1992. – С. 153-158.
12. Там само. – С. 152, 156.
13. Там само. – С. 153.
14. Там само. – С. 156-158.
15. Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino. – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.
16. Pâslaru I. Op. cit. – P. 30; Pl. 23.
17. Pâslaru I. Op. cit. – P. 120, 171.
18. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
19. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник / Под ред. В.С. Бочкарева. – М., 1990. – С. 31.
20. Классификация в археологии. – С. 40.
21. Классификация в археологии. – С. 44-45.
22. Клейн Л.С. Археологическая типология. – Л., 1991. – С. 375.
23. Бочкарев В.С. К вопросу о системе основных археологических понятий // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: матер. симпозиума. – Л., 1975. – С. 37.
24. Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 375.
25. Бочкарев В.С., Трифонов В.М. Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ: тез. сообщ. – Ашхабад, 1980. – С. 15.
26. Классификация в археологии. – С. 51.
27. Каменецкий И.С. К теории слоя // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М.: Наука, 1970. – С. 84.

28. Бочкарев В.С., Трифонов В.М. Указ. соч. – С. 15.
29. Классификация в археологии. – С. 49-50; Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 361.
30. Классификация в археологии. – С. 53.
31. Классификация в археологии. – С. 89; Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 390.
32. Классификация в археологии. – С. 43.
33. Классификация в археологии. – С. 93; Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 391.
34. Классификация в археологии. – С. 92; Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 392.
35. Классификация в археологии. – С. 93; Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 394.
36. Классификация в археологии. – С. 63.
37. Клейн Л.С. Указ. соч. – С. 190-202.
38. Порівн.: Алекшин В.А. Археология и проблемы культурогенеза // Археологические изыскания. – Вып. 1: Археологические культуры и культурная трансформация: матер. методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Л., 1991. – С. 127; Черных Е.Н. Каргалы: В 5 т. – Т. V: Каргалы: феномен и парадоксы развития; Каргалы в системе металлургических провинций; Потаенная (сакральная) жизнь архаичных горняков и металлургов. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – С. 35.
39. Пряхин А.Д. История древних скотоводов II тыс. до н.э. лесостепных районов Подонья, Поволжья и Южного Урала (Абашевская культурно-историческая общность): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.06 «Археология». – М., 1976. – 49 с.
40. Литвиненко Р.О. До оцінки периферійних груп Бабине Полісько-Лісостепової Наддніпрянищини // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – Вип. 2. – С. 180-190.

Надійшла до редакції 30.04.2009 р.

УДК 930.1

ЗАГАЛЬНА СТРУКТУРА ЗЛОЧИННОСТІ ТА ДИНАМІКА ЇЇ ОКРЕМИХ ВИДІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ЧАСІВ НЕПУ (ЗА ДАНИМИ ЗВІТІВ МІЛІЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОГО РОЗШУКУ)

О.К.Міхеєва

Початок запровадження в Україні нової економічної політики в цілому фактично збігся з початком більш-менш систематизованої роботи новоутворених радянських правоохоронних органів. Очевидно, що за умов громадянської війни, калейдоскопічної зміни влад, що сперечалися між собою за право управляти країною, жодна з них не мала змоги повною мірою розгорнути систему органів, головним покликанням яких було б підтримання суспільного порядку. Самі революційні умови, розгортання репресій, білого, красного чи будь-якого іншого терорів, з одного боку, робили населення слухняним через страх, а з іншого, – «заражували» людей вседозволеністю, легалізували вбивства і грабунки, розфарбовані в різні ідеологічні кольори.

Тож радянській владі, яка все ж таки спромоглася перемогти у цьому складному переплетінні політичних бажань та зазіхань, від самого початку набагато зручніше було покладатися на надзвичайні органи та відповідні ним надзвичайні методи встановлення суспільного порядку. Лише через декілька років у життя суспільства починають повертатися впорядкованість, передбачуваність та право (завдяки накопиченню законних актів, декретів, постанов тощо, а згодом і прийняттю першого республіканського радянського кримінального кодексу 1922 р., який текстуально дублював кодекс РСФРР). Саме з цього моменту і збільшується вага правоохоронних органів, діяльність яких виявляється більш доречною у суспільстві, де питання боротьби за владу певною мірою було вирішено. «Надзвичайщина» стає все менш виправданою за умов заспокоєння політичних емоцій та відмови від політики «воєнного комунізму» на користь нової економічної політики, що замирила владу передусім з основною масою сільського населення України.

Тож робота правоохоронних органів УСРР часів непу, з точки зору фіксації ними показників злочинності, є доволі цікавим об'єктом дослідження з декількох причин.